

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.046

УДК 94(477.46)«1865/1919»:355.07

Віктор Козоріз (м. Харків)

журналіст, краєзнавець,

член Національної спілки краєзнавців України

E-mail: kozoriz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5145-609X>

Історія Золотоніського земства у працях Федора Щербини

У статті розглянуто внесок видатного статистика, економіста, історика і соціолога Федора Щербини у дослідження земського руху в Полтавській губернії, зокрема на Золотоніщині. Проаналізовано передумови написання книг «История Полтавского Земства», виданої в 1914 році, та «История Золотоношского Земства», яка не була надрукована. Висвітлено основні віхи діяльності Золотоніського повітового земства на початковому етапі та роль окремих гласних у становленні земського самоврядування.

На конкретних прикладах показано прогресивний характер діяльності Золотоніського повітового земства, що, очевидно, і спонукало Ф. А. Щербину до написання історії цієї земської установи. Метою цієї публікації є введення в науковий обіг маловідомих робіт Федора Щербини, які можуть бути використані для подальших досліджень історії земського руху в Україні.

Ключові слова: історія, Федір Щербина, Золотоніське повітове земство, земські реформи, статистика, гласні.

Viktor Kozoriz (Kharkov)

journalist, local historian,

member of the National Union of Local Historians of Ukraine

E-mail: kozoriz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5145-609X>

History of Zolotonsky Zemstvo in the works of Fedor Shcherbina

The article examines the contribution of the outstanding statistician, economist, historian and sociologist Fedor Shcherbina to the study of the Zemstvo movement in Poltava province, in particular in Zolotonyshchyna. The prerequisites for writing the books «History of Poltava Zemstva», published in 1914, and «History of Zolotonoshsky Zemstva», which were not printed, are analyzed. The main milestones of the activity of Zolotonsky district zemstvo at the initial stage and the role of individual vowels in the formation of zemstvo self-government are highlighted.

Concrete examples show the progressive nature of the activity of the Zolotonsky district zemstvo, which, obviously, prompted F.A. Shcherbina to write the history of this zemstvo institution. The purpose of this publication is to introduce the little-known works of Fedor Shcherbina into scientific circulation, which can be used for further research into the history of the Zemstvo movement in Ukraine.

Key words: history, Fedir Shcherbina, Zolotonsky district zemstvo, zemstvo reforms, statistics, vowels.

Сучасним історикам і краєзнавцям ім'я Федора Андрійовича Щербини (1849–1936) відоме, насамперед, як дослідника історії Кубані і кубанського козацтва, а також як ученого-статиста, економіста, соціолога, громадського і політичного діяча. Він народився у станиці Новодерев'янківській Єйського повіту Кубанської області в сім'ї священника, походив з чорноморських козаків. Більшу частину свого життя присвятив роботі в земських органах, у 1904 році став член-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Із 1921 року Ф. Щербина жив у Празі, де працював професором Українського вільного університету (1922–1936), з 1923 по 1924 рік був ректором цього закладу, а також – професором статистики Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина)¹.

Нашу увагу особа Федора Щербини привернула, насамперед, через його ґрунтовні роботи, присвячені земському руху. Як відомо, з 1884 по 1903 рік він завідував статистичним бюро Воронежської губернської земської управи і опублікував цілу низку статистичних матеріалів щодо Воронежчини. Крім того, окремими виданнями ним було випущено 16 книг, найвагомішою з яких, на нашу думку, є історико-статистичний огляд Воронізького земства (1865–1889 рр.), що вийшов у 1891 р.²

Того ж 1891 року Федір Щербина написав «Историю Золотоношского земства», яка, на жаль, не була видана. Дослідник творчості Ф. Щербини професор Віктор Чумаченко стверджував, що рукопис цієї роботи загинув під час Громадянської війни, тому від нього нічого не залишилося. Але в 1913 році на замовлення Полтавського губернського земства Ф. Щербина написав «Историю Полтавского Земства», яка містить цінні відомості про запровадження земських установ на Полтавщині, зокрема і в Золотоніському повіті.

У передмові до своєї книги Ф. А. Щербина зазначає, що рішення про підготовку й видання історії Полтавського земства за

50 років його існування було ухвалене губернським земським зібранням 12 грудня 1912 р. за поданням губернської управи, а вже 3 січня наступного року був затверджений загальний план цього видання. Він мав охоплювати три періоди в історії Полтавського земства: дореформений і той, на який припала поява земських установ, історію земства за перші 25 років його існування (1865–1890) й історію земства за друге 25-ліття (1890–1915). Втім, Федору Андрійовичу вдалося підготувати і видати лише першу частину своєї праці, а подальшій роботі над нею перешкодила Перша світова війна.

Попри це, навіть в такому (незавершеному) вигляді «История Полтавского Земства» є надзвичайно цінною і цікавою роботою, бо дозволяє оцінити характер і масштаби діяльності земських установ на етапі їх становлення, а також ближче познайомитися з окремими діячами, які стояли біля витоків земського руху. Безперечно, працюючи над цим виданням, він використовував і ті напрацювання, що були зроблені під час написання історії Золотоніського повітового земства, яке, за відгуками багатьох дослідників, було одним з найпрогресивніших на Полтавщині. Наприклад, автор нарису «Десятилетие русскаго земства, 1864–1875» Д. Л. Мордовцев, відзначав демократичний склад першого Золотоніського земського зібрання, де серед гласних майже третина (27 осіб) були представниками козацького стану та чистокровними українцями³.

Автор іншого нарису С. М. Велецький у своїй роботі, присвяченій 25-річчю діяльності земства в Полтавській губернії, відзначав системний підхід Золотоніського земства до вирішення питань економічного і господарського характеру. Зокрема, він відзначив успішні зусилля земства, спрямовані на створення умов для організації сільськогосподарського кредиту, покращення збуту місцевим населенням продукції сільськогосподарського

¹ Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ, 2013. С. 684.

² Воронежское земство 1865–1889 г. : Историко-статистический обзор. Воронеж, 1891. 830 с.

³ Мордовцев Д. Л. Десятилетие русскаго земства, 1864–1875. С.-Петербург, 1877. С. 66–67.

виробництва, організації різних підсобних промислів тощо⁴.

Варто зазначити, що у 1892–1895 роках Сергій Миколайович Велецький сам був гласним Золотоніського повітового земства, а пізніше служив у статистичному бюро Полтавського губернського земства. У 1896–1899 рр. він керував земсько-статистичними дослідженнями Уфимської губернії. Написав фундаментальну роботу «Земская статистика» (1899), у якій викладено історію і методологію предмета⁵.

До деякої міри С. М. Велецького можна вважати послідовником Ф. А. Щербини, який заклав основи земської статистики і показав її практичне значення, зокрема, для вивчення народного життя. У 1923 році на основі своїх напрацювань він розробив курс для студентів економічного кооперативного відділу Української господарської академії у Подєбрадах і видав їх окремою брошурою на правах рукопису.

Досі залишається загадкою чому Федір Щербина не видав «Историю Золотоношского Земства», яка згадується в його бібліографії, і що його спонукало до написання цієї роботи. У журналах і звітах Золотоніського повітового земського зібрання та земської управи ми не знайшли жодної згадки про цю роботу, а також ознак того, що земство замовляло її написання. Тому припускаємо, що Федір Щербина за власною ініціативою написав історію Золотоніського земства, виділяючи його з поміж усіх інших повітових земств Полтавської губернії (їх було 15). Можна також припустити, що Ф. Щербина мав не лише професійний, а й приватний інтерес до історії Золотоніщини, де раніше могли мешкати його далекі предки. Представників козацького роду Щербин зустрічаємо в ревізіях Переяславського полку першої половини XVIII ст. Саме ними на річці Кропивна

було засновано хутір Щербинівка (нині – невелике село в Золотоніському районі). Перша письмова згадка про цей населений пункт датується 1754 роком⁶. В історичних джерелах також є згадка про запорізького козака Якова Щербину, який у 1764 р. своїм коштом збудував в урочищі Зозулівка біля Золотоноші Благовіщенську церкву для чоловічого монастиря⁷.

Як би там не було, а Федір Щербина став першим дослідником історії Золотоніського земства, а потім і земського руху на Полтавщині. В передмові до «Истории Полтавского Земства», він зазначає, що при підготовці своєї роботи користувався широким набором архівних та статистичних матеріалів із земської діяльності й цілий рік ретельно працював над їх систематизацією. Гадаємо, що багато цінної інформації Ф. Щербина почерпнув із «Памятной книжки Полтавской губернии за 1865 год», укладеної П. Бодяньським. Не міг оминати він і матеріали господарської статистики, які були зібрані Статистичним бюро Полтавського губернського земства під час трьох подвірно-господарських земських переписів. Важливість цих історико-статистичних джерел важко переоцінити. Також автор стверджував, що разом із своїм помічником об'їздив майже всю Полтавську губернію, де безпосередньо спілкувався із земськими діячами та службовцями повітових управ, котрі надавали йому всебічну допомогу.

Чи відвідував Ф. Щербина Золотоніський повіт – достеменно не відомо. Але не має сумніву в тому, що він був дуже добре обізнаний з діяльністю Золотоніського земства і мав до нього особливе ставлення. Тут потрібно врахувати, що Золотоніський повіт був одним з найбільших у Полтавській губернії, зокрема, за площею і за кількістю земельних угідь, а

⁴ Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год: Краткий очерк / Сост. С. Н. Велецкий. Изд. Полтавского сельскохозяйственного о-ва. Полтава, 1894. С. 142.

⁵ Велецкий, Сергей Николаевич // Личности. История Полтава. Сайт Бориса Тристанова. Режим доступа: URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/statistiki?id=1406>.

⁶ Юлиш Г. М. Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. Черкаси, 2018. С. 499.

⁷ Сагарда Н. Город Золотоноша и его святые храмы // Полт. епарх. ведомости. Часть не оф. 1897 г. 10 октября (№ 10). С. 1162.

також за кількістю населення. Майже половину цього населення склали козаци та дрібнопомісні дворяни. Відповідно, ще в дореформений період на території повіту сформувався потужний клас землевласників, які мали великий вплив не тільки на економічне, а й на соціальне та громадське життя нашого краю. Цей фактор яскраво проявився під час організації і проведення перших земських виборів, а потім і у процесі формування земських органів та їх діяльності.

Як відомо, перші вибори до Золотоніського повітового земського зібрання відбулися у травні 1865 р. і на них було обрано 54-х гласних від трьох курій. До першої курії відносились великі землевласники, які мали понад 200 десятин землі, а також дрібні землевласники, в.т.ч. козаци, котрі мали від 10 до 200 десятин, до другої – виборці від сільських товариств і третю представляли виборці від м. Золотоноша. Таким чином, було обрано 27 представників від першої курії, 22 – від сільських товариств і 5 – від міста⁸.

За даними Ф. Щербини, перше (установче) засідання Золотоніського повітового земського зібрання відбулося 17 серпня 1865 р. і вже на самому початку своєї діяльності гласні змушені були розбиратися в юридичних тонкощах, пов'язаних із застосуванням Положення «Про губернські і повітові земські установи». Одним з перших рішень земського зібрання стало затвердження внутрішнього розпорядку (регламенту) проведення засідань «для успішного і правильного ведення справ». Ним було передбачено, що засідання земського зібрання мали носити публічний, тобто відкритий, характер. Під час проведення засідань для публіки відводили окремі місця з тією умовою, що гості дотримуватимуться тиші й не втручатимуться в дебати⁹.

20 серпня 1865 р. на черговому засіданні земські гласні обрали повітову

земську управи, до складу якої увійшли чотири особи: ротмістр В. І. Гінц (голова управи), підполковник П. Л. Деркач, капітан О. М. Маркевич і керуючий Палатою державних маєтностей І. М. Твердохлібов. Кандидатами до них були вибрані купець 2-ї гільдії П. С. Саховський і надвірний радник М. П. Самойлов¹⁰. 7 вересня начальник Полтавської губернії затвердив В. І. Гінца на посаді голови управи і дав дозвіл на відкриття її діяльності. Перше засідання цього виконавчого органу відбулося 16 вересня 1865 р.¹¹.

Важливе значення також мали вибори губернських гласних, які представляли інтереси Золотоніського краю в Полтавському губернському земському зібранні. Його перше засідання відбулося 19 вересня 1865 р. за участю Полтавського губернатора О. П. Волкова. У складі губернського зібрання Золотоніське повітове земство мало найбільше представництво, що складалося з 9 гласних. Серед перших губернських гласних були колезький секретар І. В. Велецький, ротмістр В. І. Гінц (голова повітової управи), священник З. Г. Дорошенко, капітан П. М. Ільяшенко-Кирилович, козак О. Д. Копил, капітан О. М. Маркевич, штабс-капітан В. І. Неплюєв (голова повітових зборів), колезький реєстратор С. М. Романовський та губернський секретар Н. П. Самойлов.

Немає сумніву у тому, що це були найавторитетніші й найдосвідченіші представники Золотоніського земства. Пізніше деяких з них повторно обирали губернськими гласними, а Василя Івановича Гінца у жовтні 1868 року обрали головою Полтавської губернської земської управи. Ці обов'язки він виконував до 10 жовтня 1870 року. Після нього головою губернської земської управи став ще один представник Золотоніського земства – гвардії підпоручик Лев Павлович Томара, який виконував ці обов'язки до 6 квітня 1879 р.¹². Пізніше він служив Харківським

⁸ Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С. 127.

⁹ Там само, С. 167–168.

¹⁰ Там само.

¹¹ Журналы Золотоношской уездной земской управы за 1865 год. Киев, 1866. С. 4–7.

¹² Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. включ.). Вып. I. Полтава, 1885. С. 105.

віце-губернатором (1879–1880), Смоленським (1880–1881), Волинським (1881–1885) і Київським (1885–1898) губернатором. Крім того, членами Полтавської губернської земської управи обиралися капітан П. М. Ільяшенко-Кирилович, губернський секретар Никифор Самойлов та інші представники Золотоніщини.

Досліджуючи діяльність гласних Золотоніського земського зібрання перших скликань можна переконатися, що серед них справді було багато прогресивних і енергійних осіб з числа місцевих поміщиків, священників, козаків та селян. Звичайно, першість вели дворяни, які були найкраще підготовлені до земської діяльності. Багато з них мали ґрунтовну освіту і досвід державної чи військової служби, добре знали господарство краю і щиро прагнули покращити становище місцевого населення. Крім того, дворяни мали певний досвід станового самоврядування, на принципах якого вибирали повітових предводителів, котрі представляли їхні загальні інтереси. Винагороди за свою службу повітові предводителі дворянства не отримували, але обіймати таку посаду вважалось за велику честь. Після запровадження земських установ повітові предводителі автоматично ставали головами повітових земських зборів.

Федір Щербина писав, що «Перші земці були сильні ідеєю, гарячим переконанням у величезній користі для батьківщини майбутньої земської діяльності. Їхня беззаперечна заслуга саме в тому й полягала, що вони зуміли, зважаючи на дуже важкі умови, викликані безгрошів'ям і рутиною колишніх порядків, відразу ж знайти правильні основи для вироблення стрункої системи самоврядування, що спиралася на невідкладні вимоги дійсності»¹³. Ці слова повною мірою можна віднести й до представників Золотоніського земства.

У 1865–1867 роках повітовим предводителем золотоніського дворянства служив чорнобаївський поміщик штабс-капітан Василь Неплюєв. Із запрова-

дженням земського самоврядування він був обраний гласним Золотоніського повітового земського зібрання і автоматично став головою цього органу. Серед своїх колег користувався значним авторитетом. Є дані, що В. І. Неплюєв спонсорував видання «Книги Наума о Великом Божьем мире» М. О. Максимовича і 20 примірників букваря цього ж автора.

Значний авторитет мали й інші дворяни, які ще до введення земських установ, займали в повіті чи за його межами посади мирових посередників, повітових справників, суддів тощо, а пізніше стали активними земцями. Серед них можна відзначити дійсного статського радника М. А. Білуху-Кохановського, колезького секретаря І. В. Велецького, генерал-майора М. М. Дарагана, священника З. Г. Дорошенка, дійсного статського радника В. А. Іванова, дійсного статського радника В. В. Косюру, колезького секретаря М. А. Савича, гвардії капітана І. В. Товбича та ін.

Окремо варто виділити статського радника Михайла Олександровича Максимовича, який був першим ректором Київського університету, а вийшовши у відставку, поселився у хуторі Михайлова гора Прохорівської волості, де знаходився його родовий маєток. М. О. Максимович був гласним перших двох скликань Золотоніського земського зібрання і входив до складу комісій з улаштування в Золотоніському повіті мережі земських народних шкіл, Медичної частини, складання топографічного опису повіту і т.п.¹⁴

Це були ті діячі, котрі стояли біля витоків Золотоніського повітового земства на початку його діяльності у 1865–1870 роках і, безперечно, багато зробили для становлення земського самоврядування. У 1870-х роках, земськими справами активно опікувались статський радник М. Є. Гайворонський, священник М. К. Галабутський, підполковник П. Л. Деркач, козак І. П. Жиленко, губернський секретар М. В. Косюра, інженер-капітан О. П. Маркевич, губернський секретар Н. П. Самойлов, купець 2-ї

¹³ Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С.140.

¹⁴ Козоріз В. П. Михайло Максимович та його діяльність у Золотоніському повітовому земстві // Краєзнавство. 2013. № 1. С. 181–187.

гільдії П. С. Сахновський, штабс-ротмістр М. П. Томара, колезький реєстратор Я. Ф. Ус та інші діячі, яких справедливо можна назвати представниками земської еліти. Більшість з них належала до дворянського стану і мала козацько-старшинське походження, що також накладало відбиток на їхню діяльність. Багатьом земським діячам була близька і зрозуміла ідея громадського служіння і вони сповна віддавались цій ідеї під час вирішення місцевих проблем.

У 80–90-х роках активну участь в роботі земських органів брали відставний поручик М. М. Андріанопольській, дворяни О. В. Гінц, В. М. Гольштейн, надвірний радник В. М. Дараган, колезький секретар Д. Г. Демченко, губернський секретар М. В. Косюра, дійсний статський радник В. В. Косюра, професор Київського університету І. В. Лучицький, лейтенант флоту у відставці С. В. Лукашевич, колезький радник П. Я. Кулічевський та інші.

Відповідно до Положення «Про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р.¹⁵, персональний склад земського зібрання та земської управи оновлювався через кожні три роки, що дозволяло залучати до цих органів свіжі сили, які генерували нові ідеї і сміливо втілювали їх у життя. Це ми бачимо й на прикладі Золотоніського повітового земства.

Загалом, список гласних Золотоніського повітового земства, які в тій чи в іншій мірі проявили себе в житті нашого краю, нараховує понад 1000 прізвищ. Здебільшого, це дворяни та представники інших привілейованих класів. Проте, посильну участь в діяльності земських установ брали і козаки, казенні селяни та селяни-власники. На низовому рівні вони обирали із свого середовища членів сільських управ і волосних правлінь, а до повітових земських зібрань – гласних та кандидатів до них. Зазвичай, це були авторитетні та грамотні селяни або козаки, добрі господарі, виключно чоловіки. Одним із таких гласних,

приміром, був козак м. Гельмязів Олексій Іванович Рева, який входив до земської комісії з організації в повіті Медичної частини. Проявив себе і казенний селянин с. Погоріле Вереміївської волості Іван Григорович Келеберда (Каліберда), який кілька скликань був гласним повітового земського зібрання, членом повітової земської управи і губернським гласним. Тривалий час гласним земського зібрання був і драбівський селянин-власник Лука Петрович Куниця. У 1883 р. він входив до складу повітової земської управи і відповідав за «Продовольчу частину». Зокрема Л. П. Куниця проводив ревізію громадських магазинів (гамазеїв), у яких зберігалися страхові запаси зерна¹⁶.

Варто зазначити, що частина гласних Золотоніського повітового земського зібрання були неграмотними, що, звичайно, накладало негативний відбиток на їхню діяльність. Ф. Щербина наводить такий факт: на першому засіданні Золотоніських повітових земських зборів група неграмотних (напевне, селян) звернулася із заявою про те, що вони доручають від свого імені підписувати журнали (протоколи) зборів своєму колезі І. І. Ігнатовському. Ця заява була взята до уваги. Крім того, кожного разу перед відкриттям нової сесії головуючий зачитував у слух журнали попередніх засідань¹⁷.

Були й інші перепони та обмеження, які накладали негативний відбиток на діяльність Золотоніського повітового земства – організаційні, фінансові, ідеологічні тощо. Наприклад, все діловодство велося російською мовою. Органи державної влади та губернське правління могли втручатися у діяльність повітових земств і скасовувати окремі рішення. Відповідно до Положення про земські установи, начальник губернії а також міністр внутрішніх мали право призупинити дію будь-якої постанови земських зборів чи управ, якщо вважали, що вони суперечили закону або загальній державній політиці. Таким чином, збері-

¹⁵ Лохвицкий А. В. Губерния ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1. СПб., 1864. XXVIII, 228 с.

¹⁶ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XX-го очередного созыва за 1883-й год. Полтава, 1884. С. 4.

¹⁷ Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С. 168.

галася можливість зупиняти дію земської постанови не тільки з міркувань невідповідності її вимогам законності, а й з політичної доцільності.

Попри це, за п'ять з лишком десятиліть (1865–1919) Золотоніському земству вдалося провести цілу низку важливих реформ у різних галузях народного господарства і створити умови для економічного, соціального і культурного розвитку краю. Причому, земство не обмежувало себе рамками офіційних положень і циркулярів, а обирало широке поле для діяльності, яке відповідало інтересам місцевого населення. Дуже часто саме життя підказувало куди потрібно спрямовувати свої ресурси: і організаційні, і фінансові, і людські. Особливо плідною була діяльність земства у справі організації системи народної освіти та системи охорони здоров'я населення, забезпечення продовольчої безпеки, розвитку шляхів сполучення і економіки краю, утримання земської пошти тощо.

Так, ще у серпні 1867 р. за постановою Золотоніського земського зібрання було утворено Комісію з народної освіти, яка почала вивчати всі умови, необхідні для поширення грамотності серед народу та подальшого розвитку народної освіти. Очолив її гласний земства капітан гвардії Іван Васильович Товбич. Вже наступного року голова Комісії представив проєкт організації системи народної освіти, якою планувалось охопити більшість сіл і хуторів Золотоніського повіту. Тоді, доповідаючи з цього питання, І. В. Товбич також звернув увагу на необхідність відкриття в повіті земської бібліотеки для читання, яка мала б стати важливим інструментом поширення серед народу освіти¹⁸. Частково цей проєкт був реалізований.

Важливою подією в житті Золотоніського краю стало відкриття у 1873 р. в Золотоноші жіночої прогімназії з одним підготовчим класом і 3-ма звичайними. Пізніше на її базі було відкрито класичну жіночу гімназію, яка діяла до 1919 року.

Крім цього, за підтримки земства в Золотоніському повіті, діяло міське і приватне двокласне народне училище Василя Авадовського, а також 16 однокласних сільських народних училищ, 14 двокласних та 9 церковних шкіл. Мережа народно-земських шкіл швидко розширювалась і згодом вже нараховувала 49 навчальних закладів, до якої входили 43 початкових народно-земських училища (сільських), кілька міських, жіноча прогімназія та 2 міністерських училища. У 1884 році в цих закладах навчалося 3260 хлопчиків і 252 дівчинки. Викладання в початкових народно-земських училища проводилося за програмою, затвердженою повітовою училищною радою, а необхідні підручники та посібники управа виписувала для них через інспектора народних училищ...¹⁹

Напевне, Ф. А. Щербина знав важливість і цінну таких реформ, тому і взявся спочатку за написання «Истории Золотоношского Земства», а потім – «Истории Полтавского Земства». *«Надаючи важливого значення місцевій земській історії, я охоче взявся за знайому і дорожу мені справу. Особисто я віддав десятки років служінню земській справі, пройшов важку земську школу всіляких земських негараздів та випробувань, написав уже історію одного земства за перше двадцятип'ятиріччя, вивчав їх у житті...»*, – писав він у передмові до цього видання. Дуже добре, що ця робота була оцифрована і зараз є доступною для істориків та краєзнавців.

На нашу думку, «История Полтавского Земства» є цінним джерелом для вивчення історії Полтавщини, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст. Тим більше, що багато архівних матеріалів та інших першоджерел, якими послуговувався автор, з часом були втрачені або знищені у полум'ї революцій і війн, розпорошені по різних архівах і бібліотеках колишнього СРСР. Це стосується й історії Золотоніського земства, яка все більше привертає до себе увагу істориків та краєзнавців. Наразі ними атрибутовано 22 журнали Золотоніського повітового земського зі-

¹⁸ Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8–16 августа 1868 года. Киев, 1868. С. 116–133.

¹⁹ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884 год. Полтава, 1885. С. 118–119.

брання і додатків до них, які відображають діяльність цієї установи за 52 роки (1865–1917). В останньому журналі висвітлено перебіг надзвичайної сесії Золотоніського повітового земського зібрання, що відбулося 19 травня 1917 р. Крім того, в бібліотечних архівних установах та на веб-ресурсах виявлено близько 40 журналів із звітами Золотоніської повітової земської управи, які містять постанови і річні кошториси земства, розгорнуті доповіді з окремих питань його діяльності та інші важливі матеріали. Це складає приблизно 70 відсотків звітних матеріалів, які були видані Золотоніським земством за увесь час його діяльності. Немає сумніву, що Федір Щербина також користувався цими матеріалами, під час написання «Истории Золотоношского земства», а потім і «Истории Полтавского Земства». За своєю структурою ці роботи були схожими і містили багато фактологічного матеріалу.

Таким чином, на даний час ми маємо потужну джерельну базу для проведення системних досліджень історії Золотоніського земства і Золотоніського краю загалом, заповнюючи відчутні прогалини в цій царині. Адже після Федора Щербини поглибленим вивченням земського життя на території нашого краю ніхто не займався і не аналізував його характер та спрямування. Хоча саме в той період були закладені основи і традиції місцевого самоврядування, які збереглися до нашого часу, зокрема, в діяльності районних, а також сільських і селищних рад.

На жаль, за часів радянської влади були грубо порушені багаторічні традиції та

демократичні принципи місцевого самоврядування. А все тому, що свого часу лідер більшовиків В. Ленін назвав земства «п'ятим колесом до воза», заперечивши прогресивну суть земських перетворень. Відтоді радянська історіографія почала формувати негативне ставлення до земського руху, наголошуючи на антагонізмі представників різних соціальних класів, які були його учасниками. Наразі цей ідеологічний міф повністю спростовано, оскільки діяльність земських органів навпаки створювала умови для зближення представників різних соціальних станів і їх плідної співпраці. Така співпраця давала конкретні результати, які можна бачити й на прикладі діяльності Золотоніського повітового земства. Його діячі опікувались могилою Т. Г. Шевченка у Каневі і збирали кошти на збудування пам'ятника Кобзарю, неодноразово порушували питання про українізацію народної освіти, а після лютневої революції 1917 року фактично очолили ці процеси і підтримали Українську Центральну Раду.

Ситуація з оцінкою земського руху кардинально змінилась лише після розпаду СРСР та звільнення історичної науки від ідеологічних кайданів. За останні три десятиліття українськими істориками та краєзнавцями було видано сотні наукових статей, монографій і дисертацій, присвячених діяльності земських установ. Наразі група істориків і краєзнавців працює над підготовкою «Історії Золотоніського земства», яка, сподіваємося, побачить світ до 160-річчя від початку його діяльності.

References

1. Mordovtsev D. L. (1877). *Desyatyletye russkaho zemstva, 1864–1875*. S.-Peterburh, 1877. С. 66–67. [in Russian].
2. Holysh H. M. Lysytsya L. H. (2018). *Podorozh Zlatokrayem. Narys istoriyi Zolotonishchyny ta yiyi poselen' vid davnyiny do s'ohodennya*. Cherkasy. S. 499. [in Ukrainian].
3. Saharda N. (1897). *Horod Zolotonosha y eho svyatyje khramy // Polt. eparkh. vedomosty*. 10 oktyabrya (№ 10). S. 1162. [in Russian].
4. Shcherbina F. A. (1914). *Istoriya Poltavskogo Zemstva. Doreformennyi period i vvedeniye zemskikh uchrezhdeniy*. Poltava. S.127. [in Russian].
5. Kozorh V. P. (2013). *Mikhaylo Maksimovich ta yogo dnyal'nist' u Zolotonns'komu rochnovomu zemstvi*. Krakznavstvo. № 1. С. 181–187. [in Ukrainian].
6. Lokhvitskiy A. V. (1864). *Guberniya yeye zemskiyе i pravitel'stvennyye uchrezhdeniya*. CH. 1. SPb. XXVIII, 228 s. [in Russian].